

Aleš Čar in Ana Ristović s Sašo Jelenkovičem, Krunom Lokotarjem, Nermino Omerbegović, Mirašem Martinovičem, Tajo Kramberger, Liljano Jokić-Kaspar, Laslom Blaškovičem in Ristom Lazarovom

---

ČAR, RISTOVIĆ: Kako bi na kratko opisali trenutno miselno sliko kulturnega in političnega prostora, v katerem delujete?

SAŠA JELENKOVIĆ: Država, ki se še zmerom imenuje ZR Jugoslavija, se je znašla na začetku procesa, do katerega je v vzhodnem bloku že prišlo – na začetku tranzicije. Tu pravzaprav ne gre za tranzicijo, marveč za vsesplošno zmedo. Kvazielite kulturnega in političnega življenja padlega diktatorskega režima so se znašle na obrobju, nekdanji marginalci pa zavzemajo njihova mesta. Delijo se stolčki, sam pa nisem povsem prepričan, da bo sprememba res dobra in koliko je zares nadarjenih ljudi, sposobnih pokazati nase. Avtoritarna zavest in podložniška miselnost, ki dominirata tukaj že stoletja, se ne moreta izkoreniniti s požarom v skupščini in z buldožerjem v zgradbi televizije. Pravzaprav živijo tu tisti ljudje, ki so po tihem odobravalili zločine, ki jih je zagrešila oblast v njihovem imenu, ljudje, ki so bili zato dva meseca in pol bombardirani, in ne nazadnje tisti isti, ki so petega oktobra leta 2000 zrušili diktatorja. Spreminja se le oblika oblasti. Kulturne in politične, seveda.

KRUNO LOKOTAR: Odkar se spominjam javnega življenja na Hrvaškem, tega pa je že kar nekaj let, živim v nekakšnih reformah, tranzicijah, v času, ki me hoče prepričati, da smo na pragu boljšega jutri, ki bo prišel toliko prej, kolikor bolj se bom odpovedoval. Skozi moje življenje nenehoma brzdajo nekakšne pošasti, od mene pa pričakujejo, da bom sodeloval v projektih, za katere se nikoli nisem počutil zares soodgovornega. Ne za stabilizacijo, ne za inflacijo, ne za vojno, ne za legitimno, vendar avtoritativno demokracijo, kakršno je zadnjih deset let izvajala HDZ. Pri vseh teh reformah in tranzicijah vemo, od česa bežimo, nikoli pa ni jasno, kam gremo, torej od kod do kod poteka tranzicija.

Mobilizacija je stalna, nivo drame pa opisujejo z zgoščenim revolucionarnim besednjakom, tako da – pa če to hočem ali ne – živim v času nenehne revolucije. Na lanskoletnih januarskih volitvah so se stvari vrnile v kolikor toliko normalen tok, podivjana politika se je pomirila, politična arena pa se je z ulic postopoma preselila v areno sabora. Večino stvari, ki jih korigira javnost, smo prepustili za to usposobljenim novinarjem. Opozorilo je bil primer Norac, ko je paravojska zažvenketala z orožjem, v naših kritikah, športnih ali razvedrilnih kolumnah pa so se povsem spontano spet pojavili družbeni komentarji. Postavili smo se v bran trendu, ki se je kljub vsemu pojavil v zadnjih dveh letih: omogočiti umetnosti in kulturi neodvisnost predvsem od dnevne politike – dogovor velja, dokler je ta ne zatira –, da se končno lahko razvija kultura prostega časa in počasi prevzema primat nad potrebami. To pa ne vključuje nobene apolitičnosti, prej antipolitičnost.

ČAR, RISTOVIĆ: Pri tem je v vzpostavljane neodvisnosti od dnevne politike vključeno tudi odstavljane kulta, ki ga je gojila politika v zadnjem desetletju ...

KRUNO LOKOTAR: Pretežno parazitski razred politikov je dobil v tej državi preveč javnega prostora. Najučinkovitejši način spreminjanja politikov v državne uslužbenke, ki pod drobnogledom javnosti in demokratičnih inštitucij delajo za svoje plače, je rušenje kulta, ki so si ga v zadnjih letih zgradili v javnosti. Mene zanima takšna končna tranzicija, ki pelje iz nereda v red, v drobne stvari, ki so del življenja, v kulturo vsakdanjosti, prosti čas, v katerem se človek lahko najbolj uresničuje, saj samouresničitev potrebuje čas brez pritiskov obveznosti. Ta katarzični proces bi bilo dobro podpreti na vseh ravneh, od Haaga do bližnje okolice, saj ko se bo nehal, se bodo morda vendarle pokazale perspektive za normalno življenje tu in zdaj.

Saša Jelenković (1964, Zaječar, Srbija). V Beogradu je diplomiral iz svetovne književnosti in bil urednik za poezijo pri časopisih *Književna reč*, *Reč* in *Poezija*. Objavil je naslednje pesniške zbirke: *Neprijatna geometrija* (*Neprijetna geometrija*), *Ono što ostaje* (*To, kar ostane*), *Heruvimske tajne* (*Heruvimske skrivnosti*), *Kraljevska objašnjenja* (*Kraljevska pojasnila*). Je dobitnik nagrad Milan Rakić in Matićev šal. Živi in dela v Zaječarju.

NERMINA OMERBEGOVIĆ: Priznati vam moram, da je to na območju, kjer živim, celovit problem. Spomni me na vojno anekdoto o tujem novinarju, ki je po svojem bivanju v Sarajevu dejal: "V Sarajevu je najzanimivejše to, da vsi mislijo, da so normalni." Žal imam občutek, da od takega razmišljanja še nismo prišli daleč. Da smo vsi lepi in krasni, obenem pa preveč leni. In to kljub dejstvu, da med nami živijo ljudje na mestu, ki kljub temu, da zelo redko dobijo pravo priložnost, še naprej živijo v upanju in zato čakajo. Morda se jim bo čakanje nekega dne obrestovalo. Do takrat pa nam ostaja upanje, da smo še zmerom normalni. Ne bom govorila o zamenjavi oblasti, ki bi vnesla nekaj upanja, za katerega se pa še vedno ne ve, ali bi bilo upravičeno.

MIRAŠ MARTINOVIĆ: Osebno doživljam predvsem politični, pa tudi kulturni položaj v Črni gori kot precej zmeden in nejasen. Kriterijev ni več, prizorišče obvladuje povprečnost, ki vsemu diktira. To mračno obdobje je še najbolje opisal Matvejević v eseju *Biti na Balkanu*: "Na območju Balkana dogodkom iz preteklosti ni vedno dano, da bi postali zgodovina. Kljub temu pa jih razglašajo za zgodovinske. Omejena zavest o zgodovini je ponujala in spodbujala najrazličnejše razlage preteklosti. Narodova zgodovina izbira tiste, ki se ji zdijo najprimernejše, pri tem pa se izogiba objektivnosti in zanemarja vrednote." Ni prijetno živeti tam, kjer ustvarjajo več zgodovine, kakor jo je mogoče prebaviti.

TAJA KRAMBERGER: Predvčerajšnjim sem na pravni fakulteti v Ljubljani sodelovala na neki okrogli mizi. V nekaj stavkih bi rada predstavila meje miselnega prostora, znotraj katerega se je odvijal ta bedni pogovor, ali če sem natančnejša, monolog vsiljene egalitarnosti. Izmed gostov te okrogle mize, torej ljudi, ki so v določenih strokah ustrezno strokovno podkovani, je namreč moderatorsko mesto nasilno prevzela oseba iz javnih občil, ki ni bila najavljena in za katero se je že po uvodnih besedah izkazalo, da je brez kompetenc. Zaradi popolne dezorientacije v pogovoru je ta oseba vsako izjavo, ki ni bila v skladu z njenim ozkogledim in čustveno obarvanim enoumjem, doživljala kot napad nase, in širše – na celotno podobo okrogle mize. Polemični ton, ki je v vsaki zdravi družbi spodbuden, je dobil v takem kontekstu razsežnost "zahrbtnega atentata". Prepričana sem, da vlada v Sloveniji prisilna homogenizacija mišljenja pod krinko vrste formalnih raznolikosti in navideznih ponujanj priložnosti drugače mislečim. V resnici nimamo nobenih resnih kriterijev za selekcijo na posameznih področjih izražanja in vse je pod nekakšno endemično, lokalno, protiintelektualno in protikulturno *formo mentis*, ki ni sposobna prepoznati močnega in transparentnega razmišljanja, saj je usmerjena izključno k uveljavljanju starih vladajočih pozicij in reprodukciji že znanih, neracionaliziranih stereotipov. Pri tem se v vseh smereh in funkcijah povsem samoumevno dopušča tranzitivnost in zamenjava kadrov. Tako lahko kakšen *homo unius libri*, ki je še včeraj pekel krofe, že danes suvereno odloča o izbiri športnikov za olimpijske igre, v prostem času pa – zato ker se šteje za kultiviranega – piše likovne

kritike, da bi lahko jutri odšel na zaslužene počitnice v kakšen humanistični projekt, ki ga financira država. Ta neustrašna ideologija sega po vseh segmentih družbe: od vsakdanjosti pa do najvišjih simboličnih registrov (celo do poezije!). Tako praktično na vseh področjih – strinjam se s Sašo Jelenkovičem – uvrščajo v (psevdo)elito nekakšne smešne in napihnjene klovne, ovenčane z vrsto družbenih priznanj, torej tiste, ki se med sabo bojujejo za imidž in status, obenem pa so ignorantski do vsakega kognitivnega in specifičnega spoznanja. Njihova glavna strategija je izpuščanje tistih področij, ki jih ne "poznajo". Pred nedavnim je bilo pri nas na primer precej govora o sistemu kvot in politični korektnosti, in moški del prebivalstva govori o tej temi kar naenkrat toliko, da ženske sploh ne pridejo do besede. Osebnost v tem ne vidim tranzicije iz ene točke v drugo, temveč zmerom eno in isto točko!

LILJANA JOKIĆ – KASPAR: Sprašujem se, o čem razmišlja zapornik po prestani dolgoletni kazni, med katero ga je skrbelo le za lastno preživetje in za izmikanje udarcem čuvajev. Leta sem opazovala, kako nečimrnost, prevzetnost, neumnost, norost, zločin, laž, prevara in slepilo prekrivajo in zatirajo človeškega duha, kako lobotomirajo narod in mu ruvajo srce. Pri najmanjšem žarku svetlobe lahko vidimo vse, v popolnem mraku pa vse to, česar si zaželimo.

LASLO BLAŠKOVIĆ: To, kar čutim v zadnjem času, bi lahko opisal kot mešanico nejevere, razočaranja in upanja. V državljanski vojni se zaradi svojega mešanega porekla nisem opredeljeval, razen za jezik, v katerem pišem, in za književnost, ki ji pripadam. Osemindeset dni bombardiranja naših mest sem preživel v stanju popolne otrplosti, kakor da bi rjavel. Nisem imel moči za kar koli, videti pa je bilo kot hladnokrvnost. Ko smo šli jeseni končno na ulice, gnili sistem pa se je začel podirati, spet skorajda nisem mogel verjeti, da ne gre za inercijo, za še en rokav mrtve reke. In seveda je po trenutkih "zmagoslavne" evforije postajalo vse kakor prej. Ali bi sploh lahko bilo drugače!? Vendar pa nočem, da bi to razumeli kot javkanje, čeprav se zavedam, da sem pretiral z melanholijo (ki mi drugače ni blizu). Kljub vsemu smo vsa ta leta živeli in se nismo skrivali v mišji luknji ne glede na to, da se mi je včasih Ljubljana zdela dlje od meseca. Pisali smo, objavljali knjige, delali otroke, filozofirali, lenarili. Ali lahko sploh rečem, da to ni bilo moje življenje? Ne. To je bržkone odvisno od tega, na katero od svojih prej omenjenih nog (nejevera, razočaranje, upanje) sem zjutraj vstal.

ČAR, RISTOVIĆ: Položaj v Makedoniji pa je z vsakim dnem bolj zapleten ...

RISTO LAZAROV: Danes ne poslušam pomirjujoče glasbe, marveč radijske novice. V Tetovu, ki je trideset kilometrov zahodno od mojega bivališča, se streljajo in umirajo. Kje se bodo streljali in bodo umirali jutri, naslednji teden? To se nenehno sprašujem. Sprašujem pa se tudi, ali nam ne krade nekdo pred

očmi domovino, mi pa ne vidimo, da gre za predrzno krajo in da bo takrat, ko bomo to sprevideli, že prepozno? V tranziciji smo se navadili, da se nenehno kaj spreminja – od dnevnega tečaja valut pa vse do bojišča vzdolž naše meje. Na vseh ravneh, vse do najvišjih oblasti se je nakopičilo veliko tranzicijskih “mojstrov”, povzpeticov in norcev. Zapirajo knjigarne. Zapirajo kinematografe. Kastirajo založniško dejavnost. Kastirajo naše upe. Vse je tako kakor v temnih vokalih Josifa Brodskega. Danilo Kiš je uganil, da na Balkan hitro pada mrak, vendar pa najbrž tudi on ni verjel, da ta mračnost lahko traja tako dolgo. Zapletli smo se v naš krvavi balkanski voz. Vemo, da ima vsak začetek tudi svoj konec. Vendar nas takrat ne bo več.

ČAR, RISTOVIĆ: (Lahko bi naredili kratek povzetek vaših odgovorov na prvo vprašanje: vsi govorite o tranziciji s svojih vidikov in kontekstov. Odgovori so podoba različnih stopenj “tranzicije”: od Makedonije, kjer so pravkar “začeli umirati”, prek Jugoslavije, kjer postavljajo prve temelje zakonitosti, prek zmede zakonitosti in emocionalnosti (nacionalizma) v Bosni, prek posttravmatskih dogodkov na Hrvaškem (ki so povezani z zakonitostjo na eni in emocionalnostjo na drugi strani), pa do Slovenije, kjer zakonitost ni več vprašanje samo po sebi, marveč je bolezen, povezana s pragmatičnimi rešitvami znotraj sistema.)

Bi to podobo, njena obdobja, lastno mesto v tem procesu lahko komentirali? Ali stoji na koncu tranzicije navsezadnje zgolj pragmatična zakonitost – in kaj to pravzaprav pomeni za kulturo, umetnost? So to tisti “normalni časi”, ki jih vsi pričakujemo?

Kruno Lokotar (1967, Daruvar, Hrvaška). Na filozofski fakulteti v Zagrebu je diplomiral iz primerjalne književnosti, zgodovine in knjižničarstva. Piše predvsem kritike in eseje, pogosto pa seže tudi na področje novinarstva. Trenutno objavlja tedensko literarno kritiko v Republiki, ureja kulturno revijo *Godine nove* in kot stalni sodelavec *Vijenca* – štirinajstdnevnik Matice hrvatske za kulturo – tristransko rubriko *Marginekologija*. Uredil je izbor hrvaške proze devetdesetih *Faraway from olympic circles* v časopisu *Bridge* in skupaj z Nenadom Rizvanovićem zbornik udeležencev Festivala književnosti FAKat, v okviru katerega je selektor in voditelj.

KRUNO LOKOTAR: Mislim, da je zakonitost pomembna zaradi svoje transparentnosti in ker vključuje tudi proceduro, ki po potrebi zakone spreminja. Vendar pa je najpomembnejša njena pravna univerzalnost, v kateri lahko najdem zelo pragmatičen razlog za podporo zakonitosti. Za kulturo so to jasna pravila igre in začrtan okvir, ki izključuje predcivilizacijske, protidemokratske ideje. Kratko malo še nihče ni izdelal boljšega sistema od parlamentarne demokracije, te statistične igre, ki ji marsikaj očitamo, nimamo pa izdelanih nobenih sistemskih odgovorov nanjo, in v kateri je zakonitost ena izmed njenih najpomembnejših delov. Pravo Umetnost kljub vsemu ustvarjajo izjemni posamezniki, njih pa ne more uničiti nobena reforma šolstva, vojna ali najsurovejša tranzicija, čeprav lahko zmanjšajo obseg njihove ustvarjalnosti. Vendar pa ne gre za to, da se uspe izraziti le izjemnim osebam, marveč za to, da je treba tak tip izražanja spodbuditi, narediti množičnega. Umetniško prizorišče niso le genialci in genialna dela, marveč tudi povprečna dela, pisuni in povprečneži, celo zgube. Normalni časi so potemtakem dobri za večje število igralcev, ki bi bili drugače to le potencialno. Množičnost se bo odzrcalila tudi v številu vrhunskih del, saj ustvarjalnost spodbuja ustvarjalnost. Tega pa nikakor ne smemo razumeti kot marksistično alkimijo, po kateri količina nujno prehaja v kakovost. Vprašanje nenormalnih sistemov odprte cenzure je zapleteno. Cenzura sama po sebi kliče k metafori, vendar pa je vprašanje, ali je govorica metafor in vseh alegorez v takih "zaostrenih ozračjih" produktivnejša. Taki sistemi se na tleh nekdanje Jugoslavije v zadnjih desetih letih niso obdržali.

LJILJANA JOKIĆ – KASPAR: Tranzicija nekdanjega jugoslovanskega prostora je napačen izraz, je laž, za katero se kdo ve katerič že skrivajo vse možne manipulacije in uničevanja, od inštitucionalnih do duhovnih. Nismo v tranziciji, marveč v lastnem dreku, med drugim zahvaljujoč usedlinam ideološkega blata. Normalnih časov ni. Ti naši so le "malo drugačni" od kakšnih preteklih.

NERMINA OMERBEGOVIĆ: Dotaknila bi se mnenja Miraša Martinovića o nedefiniranih balkanskih prostorih. Če pogledamo v zgodovino BiH, se popolnoma strinjam, da gre za nedokončano zgodovino, ki se je po navadi sklenila s sporazumi, ki so jih vsiljevali drugi. Bosna je prostor nedokončanih vojn, nenapisanih zgodovinj, ki čakajo na resnični konec vojne ali pa na malo zdrave pameti, da bi ta dežela končno lahko dobila zgodovino, ki bi – kakor pogosto navaja zgodovinar Dubravko Lovrenović – morala biti orodje in ne orožje, zgodovino, ki bo upoštevala drugega in ne bo podtaknjena prihodnjim generacijam kot skupek ideologemov in razlik, mitov in laži ... Če govorimo o ustvarjalnosti in normalnih in nenormalnih časih, potem je v primeru, da ustvarjalne osebe obstajajo, Sarajevo čisti dokaz, da bo ustvarjalnost obstajala v kakršnih koli razmerah. Žal se ne morem znebiti občutka, da so kulturi v času vojne namenjali več pozornosti. Takrat je bilo več donatorjev in dobre

volje. Danes smo se prisiljeni bojevati za kulturno tržišče, ki v BiH ne obstaja zaradi nizke kupne moči tistih, ki se na umetnost spoznajo, kakor tudi ne zaradi spremembe strukture prebivalstva.

MIRAŠ MARTINOVIC: V moji Črni gori obstaja paradoks, ki je morda v svetovnem merilu edinstven. Pol njenih prebivalcev hoče samostojno državo, pol pa ne. Pravzaprav si želijo neko drugo državo. Katero koli in kakršno koli, le svoje ne. Ta razdvojenost že dlje časa pretresa Črno goro. Sam primerjam to stanje s položajem v Tebah v času Ojdipa, ko so se Tebe razdelile na dve stranki, Polinejkovo in Eteoklovo, in se nikoli več združile. Te metaforično večno razdeljene Tebe lahko najdejo svojo podobo v Črni gori. Črna gora je bila vsa ta leta, kljub temu da se je izognila pustošenju vojne, v stanju nekakšnih izrednih razmer, v stalnem strahu in negotovosti. To stanje še zmerom traja. Predstavljajte si, da ima majhna dežela s šeststo tisoč prebivalci dve akademiji znanosti: Črnogorsko akademijo znanosti in umetnosti (ki je uradna) in Dukljansko. Podobno je z društvoma pisateljev, saj obstajata uradno Združenje črnogorskih književnikov in Društvo neodvisnih pisateljev. Tako je tudi s tiskanimi mediji, saj ima vsaka stran svoje časopise. Tisti, ki slovijo po svoji neodvisnosti, te nalepke v glavnem ne morejo nositi. Vse je odvisno od ene ali druge usmeritve, in to stanje brez kakršnih koli pozitivnih premikov, ki bi ga preseglji, traja že leta.

TAJA KRAMBERGER: Začela bom povsem neposredno: svoje mesto v procesu tranzicije v Sloveniji "med eno in isto točko", ki pomeni pravzaprav nekakšno formalno obliko tranzicije, vidim le tako dolgo, kolikor časa bo obstajalo mesto oziroma bo na voljo odskočna deska, ki mi zagotavlja svoboden pesniški in znanstveni izraz, zaradi česar se mi zdi vredna promocija same sebe. To mesto, ki je zame edino v Sloveniji, je v tem trenutku ISH – fakulteta za podiplomski humanistični študij v Ljubljani. V primeru, če nam, torej če "mi" domača *formamentis* zaradi nerazumevanja in izjemne pomembnosti heterogenih glasov za lastno konstitucijo odvzame še to zadnje – me tu kratko in malo ne bo več. To je povsem jasno in celo mika me, da bi vsa svoja izražena razmišljanja zapustila na primer Skandinavcem ali kakšnemu drugemu prostoru, ki ni tako globoko mentalno izkrivljen in patološki, kakor je to ta naš nesrečni in omejeni svet. Tu se neposredno dotikam problema, ki je neločljivo povezan z vprašanjem o "normalnih časih" in "normalnem življenju". Sama prav zagotovo nisem ena tistih, ki mislijo, da vsako normalno stanje ne omogoča ustvarjalnosti. Nasprotno: trdim, da le normalno stanje in zdravo in dinamično obdobje lahko prebudita ustvarjalni proces. Vse drugo so nesmiselne izjave, ki le povečujejo stare patetične stereotipe. Resnica je, da je naš prostor že stoletja patologiziran in da si mora bitko za normalizacijo vsakdo izboriti sam. Dokler ne bo ta proces normalizacije zares povsem sprejet in spoznan (zrcaljenje starih vozlov, odnos do radikalno drugega, dekonstrukcija mitsko pripovedne strukture, distanca

do izgovorjenega ...), na tem prostoru ne bomo mogli govoriti o resni književnosti in kulturi drugače kakor skozi delovanje izjemnih posameznikov. V nobeno pomoč ni, če sogovornik uporablja iste besede, ker pomen besed, po katerih sežemo iz nekognitivnih prostorov izgovorjave, ni isti!

Pa še to: obstajata vsaj dve normalnosti, statistična in biološka. Patološko je to, da ju zamenjujemo. V ta kontekst prištevam tudi vprašanje, ali je "pragmatična zakonitost" normalno stanje. Statistično vzeto je, ko s tem izrazom označujemo stanje v t. i. zahodnih demokracijah, ni pa v primeru, če ga apliciramo na družbene avtonomije in osebnosti.

V normo spremenjena statistična normalnost je temeljna sestavina vsake *Gleichschaltung*, in njen kriterij je povprečnost. Ko se tej normi v okrilju "pragmatične zakonitosti" pridruži še etnonacionalizem, nastane implozivna mešanica. Družba začne izginevati, na njeno mesto pa prihaja skupnost. Eksplozivna mešanica nastane v primeru, če omenjeno zakonitost nadomestimo z imperialističnim okvirjem. Gre za znane zgodovinske recepte, po katerih se nekdanje jugoslovanske nacionalne družbe ravnajo skorajda praviloma. Tu pa pridemo do zgodovine, ki jo stalno vlačimo po zobeh. Zgodovina vendarle ni lokalna ali pa univerzalna zbirka herojev (vojnih, civilizacijskih, kulturnih), bitk, osebnosti itd., vanjo ne moremo vstopati ali iz nje izstopati in je tudi ne moremo – tukaj namenoma polemiziram z besedami Miraša Martinovića – "ustvariti toliko, da je ne bi mogli prebaviti". Lahko pa ustvarimo – in to se ne dogaja redko – tako bedno in krvavo zgodovino, da se z njo težko soočimo, ker je tako globoko travmatizirana.

SASA JELENKOVIĆ: "Pragmatična zakonitost" je dobra definicija političnega stanja v ZRJ po zmagi Vojislava Koštunice kot deklariranega legalista in inavguraciji Zorana Đindića. Za pragmatičnega in agilnega premiera Srbije je postala pragmatična zakonitost karta, na katero se spleča staviti. Vendar pa smo šele na začetku tranzicije, ne pa na njenem koncu. Glede na to, da vsi udeleženci ankete govorijo o tranziciji, je skrajni čas, da se zamislimo. Osebnost se ne bi želel "ujeti" v politično zgodbo, ker sta nam politika in zgodovina precej zagrenili življenje. Ko se Srb zjutraj prebudi, je njegova prva misel ta, da se je v istem trenutku soočil z Zgodovino in da nas bo o tem soočenju, ki ga doživlja kot kolektivno tragedijo, seznanil v obliki romana. Le še nekaj je hujšega od tega: da o svojem soočenju napiše pesem. Vendar sta me v tej anketi razočarali dve stvari: spoznanje, da tudi v Sloveniji vlada prisilna homogenizacija mišljenja pod krinko dajanja priložnosti drugače mislečim (nobenega razloga nimam za to, da ne bi verjel analizi Taje Kramberger), in vojna v Makedoniji. Dragi Risto, deset let sem se zbujal z enim in istim vprašanjem: Kje se bodo streljali danes? Čakal sem dva meseca in pol (kaj je to v primerjavi s tremi sarajevskimi leti!), da me zadene bomba, in sram me je vsega, kar so v moji državi, v mojem imenu, brez mojega soglasja storili. Risto, verjamem, da bo razum vsaj nekje po desetletju brezumja zmagal in da se bo to zgodilo v Makedoniji. V normalne

čase pa bom verjel šele takrat, ko jih bom doživel. Menim, da je to tako pragmatično kakor tudi zakonsko, mar ne?

RISTO LAZAROV: Pojem "normalnih časov" je zares raztegljiv. Gre za čas, pa naj bo normalen ali ne, umiranja mnogih mitov in ustvarjanja novih. Tranzicija je postala splošni izgovor za vse naše spodrsnjaje. Nekateri tranzicijski magi s črnimi vrečami, polnimi dolarjev in nemških mark, bi bili lahko profesorji na najvišjih mafijskih šolah v Palermu in po vsem svetu. Začelo se je z zniževanjem cen. Znižujejo cene tovarnam. Znižujejo ceno ljudem, kulturi, ustvarjalnosti, vsemu. Na koncu znižajo še ceno celotnim državam. In tranzicija se lahko konča! In seveda: klanjat se hodijo v druge ambasade. Danes je povsem samoumevno analizirati vlogo ameriških ambasadorjev pri naši tranziciji. Vsi prepoteni in prašni mislimo, da lahko dobimo tekmo, če le spremenimo barvo naših dresov. Medtem pa bodo nekateri žal ostali brez njih. In brez hlač. Živi spomeniki tranzicije in nove legalitete.

LASLO BLAŠKOVIĆ: Kaj pa je "normalno življenje"? Srečen konec ali zlato obdobje vsakdanjosti? Mar ni Baudelaire sanjaril v *spleenu*, "za zaveso", ko so Pariz preplavljala revolucionarna vrenja? Ali sta Hemingwayev in Mishimov samomorilski upor v vzročni povezavi z liberalnima gospodarstvoma Amerike in Japonske? Glede na obilje vojnih ali pa "zalednih" tem v na primer srbski sodobni prozi, povezanih z vsem, kar se je dogajalo in se še dogaja na tleh nekdanje Jugoslavije, bi lahko književnost cinično imenovali tudi vojno dobičkarstvo. Neki znan književnik je še pred nedavnim z nekoliko ironičnim glasom povedal, da je ta balkanski prostor navkljub večnim in običajnim zablodam prav zaradi tega dan pisatelju od Boga: nič se ti ni treba izmišljati, kamor koli se obrneš – če pogledaš v zgodovino, vidiš dramo –, je krvavih zgodb na pretek. Svojo domišljijo lahko svobodno spustiš z vajeti – in vse se kar samo napiše. Kje pa naj kakšen švicarski dramaturg najde dramski zaplet? Morda v situaciji, ki je napeta le zato, ker je en sosed drugemu odtrgal rožo z vrta? To je vsekakor duhovito, vendar vas pri tem sprašujem, ali Bergmana moti to, da je bogat Šved – da bi lahko bil Bergman? Naše resnično (normalno) življenje je šlo skozi številne žanrske metamorfoze in se na koncu, vsaj tako je videti, definitivno znašlo na področju lahke literature. Normalno življenje nosi v sebi zrnce (malo)meščanskega kiča. Če me vprašate po zakonitosti, vam povem: Zakonitost? Ali imate v mislih spoštovanje oblike, žanra, merila ... Kako je že dejal Kiš: "Edino, kar me zares zanima, je večni problem oblike ... razen če ni bil s tem v zvezi sprejet kakšen *lex specialis!*" Navsezadnje pritrjujem Saši Jelenkoviću, če rečem, da tranzicija ni isto kot metafora. Potemtakem ne gre za prenos pomena, temveč zgolj za izmenjavo imen.

ČAR, RISTOVIĆ: Ali so bili po vašem mnenju – glede na odsotnost kakršnega koli dialoga na področju državnih politik – kultura in "kulturniki" v vaših

prostorih v preteklem desetletju pripravljeni na dialog (in sposobni zanj)? Koliko takih iniciativ s področja kulture so sprožili in ali jim je uspelo, da jih politične, nacionalistične in podobne strasti niso omadeževale?

RISTO LAZAROV: Občutek imam, da Makedonija in njeni ustvarjalni delavci niso šli skozi mračno desetletje, ko gre za vprašanje dialoga s kolegi iz naše nekdanje skupne domovine in tudi širše. Kultura je tako ali tako že od nekdaj lahko dosegala več od t. i. državnega dialoga. Morda je postala bolj redka, vendar pa je kulturna komunikacija pridobila na kakovosti. Ni več na primer Dnevo makedonske kulture v Srbiji ali Sloveniji (in nasprotno), vendar kljub temu prihaja do nekakšnega pretoka vrednot, ki bi moral biti naravno stanje stvari. Zdi se, da je najboljši kulturni dialog tisti, ki ni odigran ali insceniran, ki se odvija pod okriljem vsemogočne države in partije, zaviti v pisane pakete bratstva in enotnosti. V Beogradu je izšla *Antologija makedonske poezije*. V Skopju so objavili nekaj knjig Davida Albaharija. Na Ohridskem poletju in na Mladinskem odprtem gledališču gostujejo najboljše gledališke predstave iz Beograda, Zagreba, Sarajeva, Ljubljane. *Sod smodnika (Bure baruta)* Dejana Dukovskega so postavili vsepovsod po nekdanji Jugoslaviji, mladi režiser Aleksandar Popovski je režiral v Beogradu in Zagrebu, Unkovski pa v Ljubljani. V nekaterih skopskih knjigarnah lahko najdete najnovejše izdaje beograjskih založb. Dovolj za novo analizo in prežemanje naših kultur.

Risto Lazarov (3. oktober 1949, Štip, Makedonija). V Skopju je diplomiral iz jugoslovanske književnosti z makedonskim jezikom in je avtor naslednjih pesniških zbirk: *Nokna ptica vo parkot* (Nočna ptica v parku), 1972; *Jana*, 1980; *Grozen kikot* (Grozno hehetanje), 1982; *Kapki kisela vistina* (Kaplje kisle resnice), 1985; *Let(o) preku okeanot* (Let (Poletje) prek oceana), 1988; *Odroni* (Plazovi, grušč, fragmenti, izbor), 1989; *Točka na vrienje* (Vreliščna točka), 1990; *Odvajnadežna* (Komaj upajoča), 1993; *Siljan strkot uste ednas je obletuva Makedonija* (Štokrlja Siljan leti še enkrat nad Makedonijo), 1995; *Siljan the Stork flies over Macedonia once Again* (1996); *Istoria boleznii* (Zgodovina boleznii, v ruščini), 1996; *Jave* (Budnost, izbor), 1998; *Herakle* (Heraklej), 1999, *Kolumbo* (Kolumb), 2000. Napisal je tudi dve otroški pesniški zbirki in več knjig s področja publicistike. Zastopan je v antologijah makedonske in jugoslovanske poezije, dobil je že nekaj makedonskih književnih nagrad. Kot novinar živi in dela v Skopju.

NERMINA OMERBEGOVIĆ: Priznati moram, da se mi zdi, da od časa do časa obstaja močnejša povezava med Sarajevom in Zagrebom, v zadnjem času pa tudi med nekaterimi hrvaškimi, črnogorskimi in jugoslovanskimi mesti, kakor pa je sodelovanje med mesti in kulturniki v Bosni in Hercegovini. Nekateri časopisi, na primer *Život*, *Novi izraz*, *Lice*, *Odjek* ali pa *Vizija*, lahko le zahvaljujoč svojim urednikom pridejo do dobrih tekstov avtorjev z območja nekdanje Jugoslavije. In težava ni v izmenjavah, srečanjih, dobri volji, marveč v tem, da ti časopisi komajda lahko obstanejo. Morda vam je znano, da v Sarajevu obstaja knjigarna *Buybook*, v kateri lahko že nekaj let najdemo knjige in periodiko z območja naše nekdanje domovine, to pa pomeni, da obstaja dobra volja posameznikov. Vendar pa me moti višek lažnih veličin, tistih nedotakljivih, ki štejejo sebe za genialce, rojene zato, da bi vsem drugim pokazali, kako je treba ustvarjati književnost. In to seveda književnost naroda, sama pa ne želim sodelovati pri razpoloženju in identiteti množice.

LJILJANA JOKIĆ – KASPAR: To, o čemer govori Risto Lazarov, se sliši zelo lepo in v resnici je gledališče prevzelo vidno vlogo pri povezovanju naših kultur, vendar pa je res tudi, da so v zadnjih nekaj letih prišle v Makedonijo le knjige "preverjenih" avtorjev, kot sta Vladislav Bajc in David Albahari (ta, mimogrede, že celo desetletje niti ne živi v Jugoslaviji). Če govorimo o književnosti, potem lahko govorimo o katastrofalnem vzajemnem nepoznavanju trenutne situacije. Občutek imam, da na književnem prizorišču in v književnem življenju v Makedoniji še vedno razsajajo sočrealisti in eni in isti ljudje, ki jih vsi poznamo še iz stare Jugoslavije. Moje trditev dokazujejo tudi imena nekaterih makedonskih pisateljev, ki nas v vseh časopisih bombardirajo s svojimi zgodbami in pesmimi – z gobeždanjem. Krivdo za to nosijo vsekakor uredniki jugoslovanskih časopisov, vendar pa sami vemo, kakšna je Jugoslavija še do včeraj bila. V Jugoslaviji in Makedoniji osebno in privatno vzdržujejo nekakšne dobre povezave. Le zaradi alternativnega druženja pisateljev iz obeh okolij smo izvedeli za nekatere čudovite in dragocene knjige. Zato mislim, da je Nermina Omerbegović pravilno ugotovila, da na vseh prostorih še zmerom negujejo kolektivizem in ostanke starega in preseženega gledanja na umetnost, kar je velika, skupna težava.

RISTO LAZAROV: Primera gledališča in gledališčnikov nisem navedel po naključju. Rad bi, da bi bilo tako tudi v književnosti. Vendar pa ne smemo med seboj zamenjevati preteklih in sedanjih časov. Preprosto: kolektivizem ne more na noben način obstati tudi v novih časih, če je do njih zares prišlo. Kakšna zvezo s kolektivizmi ima to, da bo Boro Drašković kmalu režiral v Skopju, Unkovski pa v Ljubljani? Po tej analogiji bi lahko tudi starejše gledališčne uvrstili med "stare sočrealiste". Ne gre za to. Naša zgodba se ne neha v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. Kaj je s svetovno književnostjo? Ali tudi tam razsajajo stari sočrealisti? Ko se pogovarjate z založniki, vam ti rečejo: kolikor denarja, toliko glasbe. Če na primer nimajo denarja za nove Francoze, zakaj bi

ga pa potem imeli za nove Bosance? To je odgovor tistih založnikov, ki so preživeli. V vsej tej igri potegnejo najkrajšo majhni narodi, majhni jeziki, majhne književnosti. Koliko makedonskih avtorjev, pa čeprav so to stari socrealisti, so v zadnjih desetih letih prevedli v Jugoslaviji? Ali pa je za vas morda tudi to "gobeždanje"? Vsaka reka, če gre za pravo reko, najde pot do morja, ne glede na "gobeždanje" in "razsajanje".

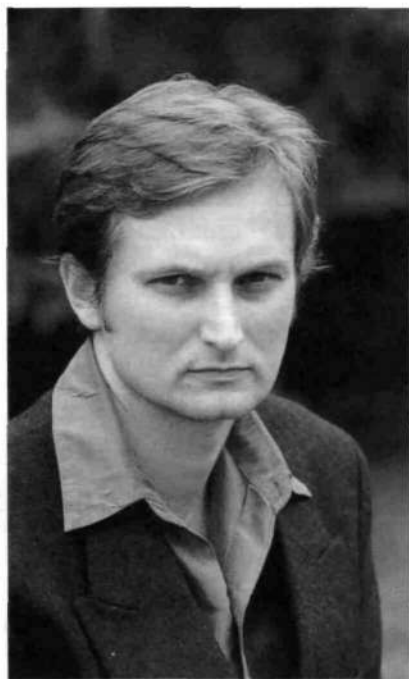
TAJA KRAMBERGER: Kratka bom. Počutim se predvsem nekompetentno, kar me omejuje pri odgovoru na to vprašanje. "Poezija se mi je pripetila" leta 1995, torej po dogodkih, ki so ta širši prostor, o katerem govorimo, odrezali od komunikacije z nami. Seveda govorim iz lastne izkušnje, saj moja prva knjiga *Marcipan* (kakor tudi ne druga) ni segla do takega literarnega občinstva, kakor so lahko knjige s konca osemdesetih let. Lahko pa rečem, da mi je vseeno uspelo vzpostaviti nekaj stikov s pesniki iz nekdanjih jugoslovanskih republik (Fahrudin Zilkić je bil na mednarodnem srečanju v Medani, ti, Ana, ki moderiraš našo komunikacijo, si tu ...). Čeprav neredni, so bili ti stiki pretočni in nikoli jih ni motila kakršna koli nepremostljiva, ideološko obarvana blokada. Mnenja sem, da komunikacija ni nikoli problem, če je želja po njej prisotna in če so ljudje pripravljeni poslušati drug drugega ter za to tudi nekaj storiti. Naj povem še to, da je na naši fakulteti (ISH) trenutno osem podiplomskih študentov iz nekdanjih jugoslovanskih republik, med sabo se odlično razumemo in poskušamo vzdrževati stike. Res pa je tudi to, da sem osebno zaradi akademskih obveznosti bolj usmerjena na relacijo Pariz–Ljubljana.

MIRAŠ MARTINOVIĆ: Mar poteza Sodobnosti ni najboljši primer, da se stiki vzpostavljajo? Pred kratkim je v Podgorici gostovalo gledališče iz Ljubljane in postavljena je bila neka razstava. Počasi se stvari le premikajo.

LJILJANA JOKIĆ – KASPAR: V Jugoslaviji je totalitarni režim pazil na vsako potezo. Na "mednarodnih" srečanjih pisateljev, kamor so v zadnjih letih prihajali le "preverjeni prijatelji" Jugoslavije (Kitajci, Rusi, Belorusi, Ukrajinci in izključno komunistični pisatelji, člani nekaterih levičarskih evropskih strank), so v programu lahko sodelovali le tisti "domači pisatelji", ki jim je bilo to "dovoljeno". Med tretjerazrednimi domačimi in tujimi pisuni (in tudi zločinci, kakor je na primer Limonov, ki so ga poklicali v Sarajevo, kjer je s topom streljal na mesto) so podpirali "umetnost" in lažno podobo vsesplošne jugoslovanske komunikacije. Ko je prišla v nekaterih mestih na oblast opozicija, kakor se je to zgodilo leta 1996 v Novem Sadu, nas je nekaj pisateljev izkoristilo ta trenutek za ustanovitev alternativnega književnega društva, ki se je distanciralo od dotodanje politike in se bojevalo proti vsem nacionalizmom za neodvisnost umetnosti od ideologij, obenem pa se zavzemalo za izmenjavo vrednot s svetom. Šele jeseni 1997 smo udeleženi tudi srečanje s pisatelji iz vseh republik nekdanje Jugoslavije pod nazivom *Tranzicija in novi obrazi književnosti*. Takrat

smo se prvič povsem svobodno pogovarjali v interesu iskrenih odnosov, spoznavanja težav v drugih okoljih, založništvu, vplivu ideologije na umetnost ... Na takih srečanjih se je izkazalo, da je somišljenikov dovolj, da se lahko premaknemo z mrtve točke, ki so nam jo postavili politični oblastniki.

KRUNO LOKOTAR: Hrvaška je imela različne odnose z vsako nekdanjo jugoslovansko državo posebej, minulo desetletje pa se je odvijalo v treh fazah: povojni, druga polovica devetdesetih, novi časi. Za prvi dve obdobji je značilen pojav t. i. jugonostalgije, ko so zaradi komunikacije z južnimi republikami (Slovenija se ni štela za nekdanjo jugoslovansko državo) ali pa spominov na preteklost, mladost in podobno obtoževali akterje rekonstituiranja Jugoslavije. Na dialog so bili pripravljene liberalni posamezniki, vendar sta za dialog potrebna najmanj dva. Vse je bilo v glavnem skrčeno na objavlanje somišljenikov, in pravega dialoga torej ni bilo. Bile pa so tudi častne izjeme. Še posebno je zanimiv pojav strogo nadzorovanih meja z državami, s katerimi je bila Hrvaška v vojni. Te baje stroge meje pa so brez težav spuščale skozi pošiljke orožja, trdih drog, zatem je pricurljala nafta ... Meje so bile porozne za vse, razen za kulturo. Prvi nastopi jugoslovanskih izvajalcev na Hrvaškem in obratno so izzvali medijske viharje in polemike, naenkrat je vse skrbelo za kulturo in umetnost, za lastno identiteto. Kultura, ki so jo še do včeraj getoizirali ali pa podržavili (te niso izvažali), je postala naše najpomembnejše blago. Vse

Laslo Blašković (1966, Novi Sad, Vojvodina). Diplomiral je na filozofski fakulteti. Piše poezijo, prozo, eseje in literarne kritike. Je glavni urednik časopisa za književnost in teorijo Polja. Objavil je naslednje pesniške zbirke: *Gledaš*, 1986; *Zlatno doba* (Zlati časi), 1987; *Crvene brigade* (Rdeče brigade), 1989; *Ritam-mašina* (Ritem-mašina), 1991; *Životi bacača kocke* (Življenja metalca kocke), 1997; in romane *Imenjaka* (Soimenjak), 1994; *Svadbeni marš* (Poročna godba), 1997; in *Mrtva priroda sa satom* (Tihožitje z uro), 2000. Je tudi dobitnik književnih nagrad Pečat varoši sremskokarlovačke, Matičev šal in Knjiga leta Društva književnikov Vojvodine. Živi v Novem Sadu.

skupaj kaže na to, da kultura ni bila resnična interesna sfera, da jo merijo z istimi merili kakor vsako drugo blago in da je njen blagovno-denarni potencial tako skromen, da se mu lahko odrečejo, skratka, da so jo razumeli kot šminko. Obenem ti viharji kažejo na izolacionistično razumevanje kulture kot avtohtone sfere, nekakšnih korenin, kot nacionalistične vizije genetskega koda, ki nas dela drugačne. Porazno je, da celo državotvorci niso dovolj goreče zastopali ideje "kulturnega imperializma". Prav zanima me, kakšne bodo reakcije na FAK (Festival književnosti), ki bo 20. in 21. aprila z desetimi hrvaškimi pisatelji in še s kakšnim Angležem v Novem Sadu.

SASA JELENKOVIĆ: Srbi niso narod dialoga. Srb je čudež logoreje in govori, dokler mu ne poide sapa. Ko pa povsem obnemore, maha z rokami in zavija z očmi. "Govori srbsko, da te bo razumel cel svet," se glasi priljubljeni srbski rek. Vendar pa ima veliko ljudi v Srbiji še naprej izjemno močan občutek kulturne in duhovne povezanosti z nekdanjimi prostori SFRJ. Lahko govorim le o sebi in mojih prijateljih, s katerimi sem urejal časopise Književna reč, Reč in Poezije. Brali in objavljali smo tekste iz Slovenije, Hrvaške, Bosne in Makedonije. Naj bom egoističen: po daljšem obdobju zatišja po letu 1991 je Zupan prevajal Jelenkovića, Jelenković pa Zupana. Vendar pa ne enega ne drugega ni bilo v Beogradu na manifestaciji Moja osebna Evropa – ne pritožujem se, govorim le o kulturi dialoga. Izpit opravljajo generacije, ki so mlajše od mene (star sem sedemintrideset let), ki se jih sovraštvo, vojna, ksenofobija niso imeli kdaj dotakniti, saj so mnogi Hrvati in Slovenci prvič videli živega Srba (in obratno) šele na Moji osebni Evropi – videli, in ne pojedli. Upam, da so se lepo pogovarjali in niso našli nobenega razloga, da bi se med sabo poklali, marveč na stotine takih, da bi eden drugega brali in prevajali. Kaj se je v Srbiji obdržalo neomadeževanega s kanibalističnim nacionalizmom, ki so nam ga vsak dan pridigali kot vrhovno načelo? Le malo. Veliko časopisov je postalo tribuna za vulgarne, šovinistične ideje, veliko pisateljev je svoj kvalitetni antikomunizem spremenilo v velikosrbsko bestialnost. Mitska zavest in hidra komunizma sta uspešno zapirali srbski duhovni prostor. Potrebujemo pomoč za prehod skozi proces dekontaminacije, da bi se sploh približali slavni tranziciji, ali če že ničemur drugemu ne, vsaj kulturi dialoga.

LASLO BLAŠKOVIĆ: Obdobje, ki je za nami, je potekalo v znamenju raznovrstnega, tako hotenega kakor nehotenega avtizma, delno spodbujenega tudi s sankcijami mednarodne skupnosti. Od zunaj vas kaznujejo, ker nimate moči, da bi postali atentator, od znotraj vas žrejo, ker niste do konca kamikaza. O kakšni komunikaciji torej lahko govorimo! Ven ne morete, k vam pa prihajajo le mednarodni pustolovci, ki podpirajo "naš pravični boj", maoisti, potegnjeni iz naftalina. Edini normalni človek, s katerim sem se v teh letih pogovarjal (in kogar se lahko spomnim), je bil Djerdj Konrad, čeprav je tudi on s težavo razumel ambivaletno situacijo, o kateri govorim.

ČAR, RISTOVIĆ: Vrnimo se h književnosti. Kako bi drug drugemu predstavili literarne tendence, ki danes prevladujejo v vašem prostoru? Kakšne razlike spoznavate, če jih primerjate s tem, kar trenutno pišejo v sosednjih državah? Ali se je odnos kulturnih inštitucij po spremembah, ki so se zgodile, obrnil na bolje (kar zadeva finančno podporo založništvu, subvencije ministrstev za kulturo itd.), ali pa je situacija nespremenjena?

LJILJANA JOKIĆ – KASPAR: Po “preboju” književnozgodovinskih tem in pradačne potrebe srbskih pisateljev po služenju političnim potrebam ali pa po tem, da jih ponese nacionalno prebujenje, je srbska književna ustvarjalnost podobna kosovski bitki. Mrtvi ležijo vsepovsod, oni pa še zmerom “pojejo”. Trenutno je “v modi” jadikovanje nad srbsko usodo, ki je največkrat postavljeno v zgodovinske okvirje. Srbska književna kritika je tista, ki je odigrala sramotno vlogo v času, ki je – vsaj tako upam – za nami. Realistična, ruralna tendenca v prozi počasi popušča, je pa še zmerom “zakon”. Njej nasprotna je proza s sodobno tematiko z redkejšimi primerki resnično literarno pismenih del. V Vojvodini in Novem Sadu deluje trenutno deset izjemnih prozaistov, ki jih navkljub objavljenim knjigam čaka boj za obstanek v smislu nadaljnega dela in dobesednega vsiljevanja nekakšne povsem drugačne poetike. Na področju poezije je položaj neprimerno boljši, saj so se pesniki “pomaknili naprej” v pozitivnem in vsakem drugem pogledu. Na ministrstvu za kulturo (vsaj kar zadeva Vojvodino) je beograjski centralizem še vedno prisoten in proračun za leto 2001 še ni bil sprejet. Po vsem sodeč, bo zaradi težkega ekonomskega položaja precej okrnjen. Založniki so se v teh letih izkazali za specifične tatove (tudi njim ni bilo lahko), pisatelji pa so na beraški palici. Denarja za objavljeno knjigo ni bilo mogoče dobiti, ali pa sploh dobiti honorar. Veliko jih je tiskalo knjige v samozaložbah, zaradi česar se je med pisatelje vrinilo na stotine amaterskih “pisateljev”. Vendar pa je to že druga tema.

MIRAŠ MARTINOVIĆ: V tem trenutku bi težko primerjal književno ustvarjalnost v Črni gori s tisto v sosednjih državah. Na splošno pa v Črno goro prihajajo postmodernistični impulzi z zamikom in so šele zdaj v trendu. Tudi tiska se bore malo, pa še to le knjige domačih avtorjev. Dostopni so nam založniki iz Srbije, v delo založnikov iz Hrvaške, Slovenije, Makedonije in Bosne in Hercegovine pa imamo le majhen vpogled; iz teh delov ne dobivamo časopisov in smo tudi po tej plati prikrajšani za poznavanje dogajanja na področju književnosti. Knjig iz teh držav praktično ni. V odnosu domačih državnih inštitucij do ustvarjalcev, kulture, založništva se ni skoraj nič spremenilo.

RISTO LAZAROV: Če sem iskren, nisem kaj dosti razmišljal o tem, kako bi svetu predstavil novo makedonsko književnost. Morda bi bil eden od načinov prevod antologije *20 mladih makedonskih pesnikov*, ki ga je uredila Lidija Dimkovska, v več jezikov. Prav gotovo pa obstajajo tudi boljši načini. Da se ne

bi zdelo, kot da sem zagovornik "kolektivizma", bi poudaril pomen prodora posameznikov. Nevšečnost je v tem, da Makedonija danes ni sposobna omogočiti dvosmernega pretoka novih literarnih vrednot: književni časopisi izhajajo, kakor se jim zdi, torej le redko več kot enkrat letno. Iz svojega skromnega vpogleda v časopise in knjige, ki jih izdajajo v sosednjih državah in svetu, pa lahko rečem, da me izjemno veseli to, da najmlajša makedonska književna generacija ne zaostaja za svojimi vrstniki in ne tava dezorientirano po prostranih novih svetovnih bulevarjih. Trdno so ujeli korak in verjamem v njihovo moč in premoč, tako kakor verjamem v dar, erudicijo, moč in premoč njihovih vrstnikov v vsem nekdanjem jugoslovanskem prostoru. Ministrstva za kulturo so danes društva birokratov, gluhonema za obupane klice ustvarjalcev, vrženih v brezna tranzicije.

TAJA KRAMBERGER: Ne zanimajo me konjunkturne kolektivne predstavitve in trenutno prevladujoče tendence v književnosti oziroma v mojem primeru v poeziji. Obenem mi ni v posebno veselje brati književne antologije posameznih narodov. Kratko malo ne vem, kaj naj počnem z vso to količino tako neizenačenih del. Zdi se mi, da glasovi pesnikov v antologijah nimajo nekega skupnega imenovalca, razen geopolitičnega, ki opredeljuje teritorij ene državne tvorbe v nekem (ideološkem) trenutku zgodovine. Poleg tega se izogibam "pisunski in žalostno trpeči poeziji". Ta dva trenda (rekapitulacija in nekakšna lokalna endemična zagozdenost kot odskočna deska) sta postala že zdavnaj prevladujoča in normativna dela selekcije "nepoznavalcev". V Sloveniji se položaj bistveno ne razlikuje od tega, kar so navedli nekateri sogovorniki, saj tudi tu namreč dobijo večje honorarje "že preverjena in z nagradami ovenčana imena". To, "kdo in s kakšnimi merili jih je preverjal", pa je že povsem drugo vprašanje ... Miraš Martinović upa in hoče verjeti, da je v Sloveniji drugače, in verjetno je v primerjavi s Črno goro tudi res, čeprav lahko potrdim iz lastnega primera, da vsako strukturno močno miselno transgresijo samodejno odrežejo in diskvalificirajo iz strahu, da bi se morda pozneje pokazalo, da je "na tistem res nekaj bilo", pa tega niso dojeli. Nove zbirke pesmi še zmerom prelistavam v upanju, da se bo oglasil kak nov, svež in močno razpoznaven glas. Če je v tem zborovskem petju le en sam samcat izviren in prodoren pesniški glas (vidim, da individualno noto poudarja tudi Risto Lazarov), me to docela gane in kupim vse, kar je bilo objavljenega pod imenom te "redke in čudežne vrste". To pa je tudi vse: nikakršnih trendov, nikakršnih literarnih tendenc, nobenih drugih kriterijev. Vztrajati v izražanju koticov in podrobnosti tega prostora. Nikoli popuščati pred total(itar)nim pogledom in ga tudi ne vzpostavljati (vključno z ljubeznivo totalitaristično strategijo splošnega razumevanja). Ne mistificirati in ne povzdigovati hedonizma kot edinega merila. (Gre za staro slovensko travmo: hedonizem kot merilo je le regresivna inverzija starih moralističnih travm, vrednot in vzdržnosti. Oboje spada na isto moralistično, katoliško obarvano obzorje in oboje je alibi za izjemno nevarno strategijo, ki se ji reče

polintelektualizem.) Dosledno slediti reliefu terena, odtisom nekdanjih sledi, ne vem čigavih, vendar prisotnih in povsem različnih. Seveda ne gre zgolj za poezijo, saj mi poezija ne pomeni le poezije, marveč tudi miselno topično polje, ki se nahaja za poezijo. Zgolj ritem ali obrtniška spretnost, še manj pa iztrgan oblak metafizike ali nakladanje o srednjeveških mistikih: na kratko, sami formalni vidiki, obenem pa nekakšni zamolčani aktualni trendi mi ne pomenijo prav veliko. Kolikor lahko spremljam stvari, je obnavljanje generacijskih povezav z nekdanjimi jugoslovanskimi republikami kadrovske usmerjeno, in najplodnejši so prevajalski krogi oziroma projekti v okviru revije Apokalipsa in ljubljanske Študentske založbe. Vendar pa se moja socializacija, ki je zagotovo pomemben eksistencialni vidik življenja, uresničuje v okviru mednarodnih znanstvenih kolokvijev in simpozijev in kot po pravilu srečam tam več zanimivih, kultiviranih in prefinjenih ljudi, kakor sem jih doslej na vseh literarnih srečanjih. Res pa je tudi, da med tridesetimi ljudmi najpogosteje srečam le enega samega in da najin odnos postane nenadomestljiv. Takšno je bilo srečanje z mladim italijanskim pesnikom Michelom Obitom. In ta odnos še traja.

KRUNO LOKOTAR: Prvih pet let preteklega desetletja književnost skorajda ni obstajala in le tu in tam se je pojavilo kaj omembe vrednega, pa še to je bilo večinoma stipkano v prejšnjih letih. Tržišče se je bistveno zmanjšalo in v krajšem obdobju je nehala izhajati tudi veliko časopisov. Precejšnja težava, ki še vedno traja, je bila privatizacija največje založniške hiše – Mladosti –, ko so knjigarne spremenili v papirnice, poslovne prostore, modne salone ... Vsi so se znašli v nezavidljivem položaju. Med žanri je prevladovala memoarsko-dnevniško-esejistična literatura, ki je poskušala fiksirati stanje, v katerem smo se znašli. Resničnost je vdrla v življenje in v književnost. Drugo polovico (približno od leta 1997 naprej) je zaznamovalo bujenje in nekaj, kar danes imenujejo novi val v književnosti. Za Hrvaško, ki ji zmerom primanjkuje dobre proze, se je pojavilo precejšnje število del večinoma novih avtorjev. Ta proza je spregovorila neposredno s tem, da je odvrгла postmodernistične igre in začela spet fabulirati – kakor na primer nova angleška scena. Njene smernice so izrazita urbanost, govornica ulice, naklonjenost humorju in črnemu humorju, sodobnosti. Starejši pisatelji, razen Gorana Tribušona in Iva Brešana, pa kakor da se niso spremenili. Vrhovi novega vala so Zoran Ferić, Miljenko Jergović, Robert Perišić, Ante Tomić, znova prebujeni Edo Popović ... Na časopisnem področju izhaja še najbolj redno obsežni in kakovostni Quorum, največji korak pa je naredila kulturna revija Godine nove, ki je oblikovana v stilu anglosaksonskih trendovskih revij (i-D, Wired ...). To potrjujejo tudi ameriške nagrade za oblikovanje, ki jih je ta revija kot edina s prostora nekdanje Jugoslavije dobila. Spodbujene s tem uspehom so začele izhajati še nekatere revije, na primer gledališka Frakcija in pop revija Nomad. Zdi se mi, da je časopisno-revialno prizorišče na Hrvaškem še najbolj živo. Dobra novica je, da so Godine nove spet začele izhajati (pravkar imamo v prelomu drugo številko nove serije, pripravljamo pa

Nermina Omerbegović (1964, Sarajevo, Bosna in Hercegovina). Poezijo objavlja od leta 1988, z novinarstvom pa se ukvarja od leta 1990. Dela v novinarski agenciji BH PRESS in je stalna sodelavka kulturnega uredništva dnevnika *Oslobodenje*. Sodeluje tudi z drugimi uredništvii. Prvo pesniško zbirko *Odrastanja* (Odraščanja) je objavila leta 1996. Bila je sodelavka časopisa za kulturo *Lica*.

še naslednje tri) in da bi se rade razširile v mednarodni prostor, zato sodelujejo v njih tudi Pirke, Bure, Teofil Pančić, Andrej Blatnik ... Pri omenjanju ponovnega prebujenja revije *Godine nove* ne gre za mojo nečimrnost, marveč za uvod v naslednje vprašanje. *Godine nove* so namreč navkljub dobri distribuciji in stalnemu naraščanju naklade prišle v krizo: zaradi njihove kritične naravnosti jih država ni subvencionirala, Soros jim je prispeval žaljivo majhne vsote, denarja od prodaje pa jim niso nakazovali, ker se je Tisak – zaradi pomanjkanja knjigarn so revijo distribuiral po kioskih – znašel v finančnih težavah. Letos je revija končno dobila nekakšno državno in mestno podporo, saj v komisijah – v eni sem po nekem čudežu tudi sam – sedijo drugi ljudje, ki delajo neprimerno bolje, v sklopu celostnega prestrukturiranja proračuna pa kulturi namenjajo občutno več sredstev. Žal ima ministrstvo za kulturo dolgove še iz prejšnjih let, zaradi česar bo na resnične učinke treba počakati vsaj še kakšno leto.

NERMINA OMERBEGOVIĆ: Vprašanje je, ali sploh obstajajo aktualne literarne tendence. Vse, čemur se nekako uspe prebiti do založnika, je namreč na "čakanju" po pet let, zaradi česar le težko govorimo o aktualnosti. Aktualno, torej novo izdajo posameznih knjig si lahko privoščijo le redki (slabi) ustvarjalci, ki imajo dovolj denarja za recenzente in za tiskanje svojih knjig. Če pa govorimo o tem, kar se dogaja v našem književnem prostoru, potem lahko rečem, da so še zmerom prisotne vojne, socialne in podobne teme, ki izhajajo iz dejstva, da smo država v večni tranziciji. Če sem natančnejša, se v vsakem primeru ukvarjamo sami s sabo, pa če to počnemo skoz prizmo socialnega in drugega dogajanja ali pa skoz svoje notranje bitje. Česar sem se zdaj spomnila, je morda nekoliko

surovo in celo morbidno. Književnost je tik pred razpadom že postajala monotona in izenačena, vojna in druge težave pa so botrovale neposredni književnosti, ki na vprašanja odgovarja preprosto. Gre za medijsko književnost z neposredno govorico (to pa ne pomeni, da se vojn ali nasilja veselim). Le ta nenormalna situacija nas je privedla do razmišljanja o tem, "ali bomo jutri še tu". Pri tem ne govorim le o književnosti (kjer se je dogajalo marsikaj), marveč o umetnosti nasploh. Inspiracija bolečine, kakor jo sama zase imenujem, je povzročila eksplozijo ustvarjalnosti. V zvezi z ministrstvi ali pa s tistimi, ki bi morali s podporami in kako drugače skrbeti za to, da bi bili kultura in umetnost osebna izkaznica neke države, se nova vlada še vedno uvaja, prejšnja oblast pa je vse minimizirala do skrajnih meja. Z nekaj častnimi izjemami, saj se je drugače vse odvijalo v sferi osebne promocije tistih, ki so bili blizu ministrom.

LASLO BLAŠKOVIĆ: Pravijo, da smo v stari Jugoslaviji živeli v mehkem totalitarizmu. Dovoljena je bila abstraktna umetnost, rock and roll, western, lahko smo šli pa v zapor, če smo napačnemu ušesu povedali vic o Titu. Morda gre v zvezi s tem le za famo. Tudi takrat smo mislili, "da ne more biti nič slabšega od tega" in da se življenje dogaja nekje drugje. Da si lahko na Zahodu kot književnik slaven in bogat, da ljudje na Vzhodu v vrstah za čevlje berejo klasike in na stadionih poslušajo pesnike. Vendar pa je po padcu berlinskega zidu, po tem propadu Vzhoda, prišlo do poplave kiča, in vsi ti fini ljudje, ki so se šli pol stoletja komunizem, so začeli požirati cenene zgodbe, ljubezenske romane, pogrošno literaturo in pornografijo. Kot odrasli smo izvedeli tudi to, da hollywoodski producenti ravno ne letajo za novimi Fitzgeraldi, in smo se v naši izgubljeni iluziji medblokovskega ravnotežja znašli v vakuumu, izgubljeni v hiši groze, smeha in pozabe. Mislili smo, da vse to imamo, ampak kakor da bi šlo za Andersenova cesarjeva oblačila, ki prepuščajo vodo. V književnosti, ki ji pripadam, obstaja tako kar nekaj zaporednih književnih življenj, ki se včasih dotikajo v neskončnosti – tako magistralno kakor podzemeljsko, tako nacionalistično kakor apartno, tako sodobno kakor zakrknjeno. Prozo (ki je v ekspanziji, še zlasti roman) preveva historicizem, obravnavane teme pa so segale od raziskovanja bližnje preteklosti z novimi ideološkimi ključi do seciranja sodobnosti z različnimi tehnikami in sredstvi. Pri tem mi ni treba poudarjati, da je bitka za golo poetično oblast – nenehna. Nekdanji predsednik države Dobrica Čosić je v enem od svojih antiplatonovskih izpadov govoril o "vladavini pesnikov" in pokazal, koliko smo v našem primeru preobrnili "dogmo" Zbigniewa Herberta, ubesedeno v stihu "kdor ima boljšo umetnost, ima boljšo oblast". "Naša" oblast je namreč popolnoma ponižala in pragmatizirala umetnost in jo privedla do stanja absolutnega diletantizma in občutka odvečnosti, zaradi česar se je Čosić začel s presenečajočo nostalgijo ozirati za časi, ko se je Tito kot nekakšen socialistični Ludvik Bavarski pajdašil z Andrićem, Krležo, Richardom Burtonom, ker je Milošević (ki ga je v njegovem zadnjem oblastniškem govoru naenkrat zaskrbelo za usodo srbskega knjižnega jezika) prenehal gledati celo svoje nacistične dvorne norčke. Ker pa

našega Bankirja (ki opeva denar) ni več, ne vem, ali bo za nas bolje, ker imamo nad sabo filozofe, zgodovinarje, pankerje, vernike, erotične pesnike, glasbenike, pač kakor se je kje v nastalih državah dogodilo. Slišal sem, da so nekoč obstajali pisatelji in bralci, nato so vlogo slednjih prevzeli kritiki kot nekakšna modernistična proteza, danes pa vse skupaj potiskajo naprej le še pisatelji, tisti, ki besno pišejo svoje življenjepise. Književnost, nekdo drug, koga pa to sploh še zanima? Vendar če smo iskreni, je bilo kdaj zares drugače?

SASA JELENKOVIĆ: Srbija je imela od leta 1945 zelo živahno literarno prizorišče. Pri tem mislim predvsem na nerazčiščene račune med t. i. "modernisti" in "tradicionalisti" in na njihove razprtije, ki so se prenesle s predvojnih spopadov med levico in desnico in s sporov znotraj same t. i. književne levece na povojno književno sceno. "Realisti" in "nadrealisti" (oboje pa vidni predstavniki komunističnega establišmenta) so bili hude boje zbrani okoli glavnih književnih časopisov *Savremenik* in *Delo*. Vendar pa to ni bilo nič drugega kakor boj med mišmi in žabami. Tako kakor so nam v nasledstvo zapustili nerešeni spopad med partizani in četniki, tako so nam pustili tudi polarizacije na književni sceni. Zdaj smo razdeljeni (zadnjih deset let gre za akutno fazo) na rodoljube in izdajalce ne glede na poetične lastnosti književnih opusov. Izdajalci so podpisovali peticije proti bombardiranju Vukovarja in Sarajeva, rodoljubi pa obiskovali Pale in tam guslali ob pečenem volu. Pri tem gre za skrajno poenostavljeno podobo resničnega stanja. Ko poskušam odgovoriti na to vprašanje, mi postaja jasno, da sploh ne morem primerno predstaviti sedanjega stanja na srbski književni sceni (v političnem smislu) kratko malo zato, ker je vsak poskus ločitve literature od politike onemogočen z ogromno količino zgodovine, ki nas še zmerom zastruplja. Ministrstvo za kulturo je zdaj, po oktobrskem prevratu, do založništva povsem neopredeljeno. Zdajšnji kulturni minister Branislav Lečić je igralec, gledališki in filmski človek, ki je po mojem mnenju v prvi plan postavil probleme s svojega področja. Nejasnost je še večja tudi zato, ker se zadnje dni veliko govori o predlogu zakona o obdavčenju knjig, s čimer bi nad že tako uničeno založniško dejavnostjo izvedli eksekucijo.

ČAR, RISTOVIĆ: Risto Lazarov je omenil, da smo v času "rušenja starih in grajenja novih mitov". Zanima naju, kakšne mitologije (v politiki, družbi, znanosti, umetnosti ...) nastajajo danes v vaših prostorih?

LJILJANA JOKIĆ – KASPAR: Šlo naj bi za čas ozaveščanja in modrosti, ki ju je žal mnogim primanjkovalo. Risto Lazarov omenja "dogodek" (rušenje mitov) izpred desetih let. Takrat se je rušilo stare mite in gradilo "nove". Ti "novi" miti so bili čista vznesenost in popolna neumnost! Nekateri Srbi so takrat začeli izkopavati človeške kosti in jih premeščati, pri tem pa niso razumeli, da gradijo nove grobnice. Mislim, da se bodo morali VSI enkrat za vselej rešiti kakršnih koli mitov, ker so za nas, v teh prostorih, smrtonosni!

RISTO LAZAROV: Dovolj je že, če naštejemo to, kar lahko vidimo s prostim očesom: tržišče, denar, novi liberalizem, novi bogataši, potrošništvo, Evropa, turbofolk, mafija, telesni stražarji, nemoralnost, neznanje, negotovost, strah, primitivizem, globalizacija, dolgčas, neumnost. Nikjer ni konca te nove kič mitologije. Prav tako je tudi izjemno veliko mitomanov, če sodimo po razcvetu korupcije kot skupnega imenovalca stanja pri vseh nas. Dejstvo, da dokler obstajajo kakršni koli miti, bo obstajala tudi dobra literatura, je bolj grenka tolažba. Tu bi se zaustavil, sicer ne ponižno, vendar pa skoraj nemočno pred novimi miti. Včasih je treba paziti tudi na svoje živce in zdravo pamet, pa tudi na bralca, da se ne bi po nepotrebnem preveč naprezal. Menda je videti, da ni vsa sreča v rušenju, vendar pa je to že spet tema od tukaj do večnosti ...

TAJA KRAMBERGER: Govoriti o nekakšni novi mitizaciji bi moralo pomeniti tudi znati izmeriti, reflektirati in dekonstruirati mitske forme na vseh ravneh in se distancirati od zgodovinskih in trenutno aktualnih produkcij mitske naracije. To omenjam zato, ker imam pogosto občutek, da veliko govorijo o nekakšnih novih mitih, obenem pa povsem brezbrizno in nereflektirano ustvarjajo "nove" stare mite, ki imajo isto razpoznavno strukturo. Ta bizarna prekinitev med izgovarjanjem in izgovorjenim je po mojem še zmerom brezno *ignorantiae*, ki deloma zaradi nedoslednosti in nerazumevanja, predvsem pa zaradi neznanja legitimno dopušča vsako površno mitiziranje celo takrat, kadar brani racionalizacijo. Naj navedem primer: eden od zadnjih takih elementarno mitskih filmov, filmov brez vsake večje vrednosti in distancirane igre, pa tudi brez kakršnega koli kakovostnega umetniškega kodeksa (obenem pa militantno

Taja Kramberger (1970, Ljubljana, Slovenija). Otroštvo je preživela na slovensko-italijanski meji v Kopru. Na filozofski fakulteti v Ljubljani je diplomirala iz arheologije in zgodovine. Podiplomski študij zgodovinske antropologije pa na Institutum Studiorum Humanitatis (ISH) – fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani v sodelovanju s pariško podiplomsko šolo *École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Pri ljubljanski založbi Mladinska knjiga je izdala dve pesniški zbirki: *Marcipan*, 1997, in *Spregovori morje*, 1999. Prevaja literaturo (predvsem poezijo) in znanstvene tekste iz italijanščine, španščine, angleščine in francoščine.

stereotipen) je film *Rane* Srdjana Dragojevića. Kljub temu pa so ga ljubljanski gledalci nagradili in mu na premieri, ki sem se je udeležila, burno ploskali. V Sloveniji je precej posameznikov in inštitucij, "opinion makerjev" (književnikov, kritikov, politikov, kulturnikov ...), ki z na videz različnih pozicij in pod krinko raznih form ustvarjajo zelo egalitarno miselno polje. To so tisti, ki se jim točka izgovorjave in spontana produkcija mitskega v izrečenem popolnoma pokrivata – in to tudi takrat, kadar govorijo o dekonstrukciji mita. Statusna in simbolična funkcija "opinion makerjev" je naposled zelo pomembna za ustvarjanje javnega mnenja. Javno mnenje (*public opinion*), prevladujoče miselno obzorje, miselnost določenega obdobja, ki se ne ravna po kognitivnih razpoznavnih trenutkih, marveč ima za edino referenco (bolj ali manj rumeni) tisk in mnenja "opinion makerjev", dopuščajo izrazitim intelektualcem dihanje ali pa ne. V primeru, da je "opinion maker" pisun, lokalni pijanec ali pa kakšne druge vrste zafrustriranec (ne pa izrazit posameznik), bo produciral vse vozle preteklosti, mistifikacije in mitske strukture in pogosto dodal še kakšno novo v zvezi s svojo frustracijo, to pa bodo ljudje, ki jim je svet znanja in refleksije tuj, mirno sprejeli. Vse to je zelo nevarno, obenem pa se zdi inteligentnemu in delavnemu človeku, ki ustvarja določeno diferenciacijo s svojim mnenjem in delom, smešno in banalno. Tako v slovenski literaturi obnavljajo izjemno veliko količino starih mitov (ženska kot muza in ne kot stvarna oseba, hedonizem kot vrhunec vseh življenjskih investicij – v vseh teh mitih lahko prepoznamo zelo močno antiintelektualistično strujo, ki ponuja pravzaprav dober teren mitu). Morda družbeni korpus "Slovencev", tako kakor v tej anekdoti Saše Jelenkovića, ne bo med govorjenjem pogoltnil vsega zraka, to pa nikakor ne pomeni, da so Slovenci dialoški, da znajo poslušati ali pa da se pri nas diha svobodno. Pri tem ne gre zanemariti niti tega, da je ta sentenca določila "mestni zrak", *urbs* (Ljubljana namreč nima konstitutivnih elementov urbanistične zasnove ...). Iz ozadja delujejo le neka drugačna zgodovinska slika in konteksti, ki so bili dolgo neracionalizirani, in bojim se, da bodo taki še dolgo ostali. Za razliko od slovenskih polintelektualcev lahko mirno rečem (vsaj za francoske velike "opinion makerje", ker ta prostor bolje poznam), da jih ta borna nerazločevalnost ne opredeljuje. Zagledani so v prepoznavno, reflektirano, zgodovinsko mrežo označevalcev, substitucij, subtilizacij in zapolnjevanja razcepa v jeziku. Glas spremelja glas, misel misel, zaradi pomembnih vsebinskih kriterijev, zaradi samega izgovorjenega in ne zaradi posedovanja nekakšnega formalističnega momenta, ki ni nič drugega kot stremljenje po statusu v lokalnem domačem okolju, v resnici pa popolnoma brez razločevalnosti in brez vsakega kriterija. To so idealni temelji za reprodukcijo mitov.

MIRAŠ MARTINOVIĆ: Miti so nekaj najtrajnejšega, nekaj, kar nenehno obnavljajo in kar venomer vstaja od mrtvih skozi različne oblike. To je v redu, dobro, inspirativno, vse dokler ni zlorabljeno. Zloraba mitov pa je lahko nevarna. Čas, v katerem živimo, bi imenoval čas zlorabe mitov. Kar pa zadeva nove mite na

političnem, kulturnem ali duhovnem prizorišču Črne gore, jih v tem trenutku ni. Nihče se ni tako izkazal in hkrati seval take mitske moči. Take osebe trenutno v Črni gori ni. To pa ne pomeni, da ne poskušajo tako osebnost ustvariti. Na njo pretendirata obe strani. Morda prav ta razpolovljenost ne dopušča vzpostavljanja novih mitov. Vsaka stran po svoje demistificira tisto drugo, s čimer oža prostor mitskemu delovanju. Tako je v založništvu, časopisnih hišah, vsaka stran ima svoja glasila, radijske in televizijske postaje, časopise, revije. Vlada taka izključnost, da je povsem nemogoče, da bi se v glasilih (pri tem mislim predvsem na književna) pojavila nasprotna stran. Število tistih, ki se niso opredelili, je majhno. Če se ne opredeliš, si izdajalec za ene in druge.

NERMINA OMERBEGOVIĆ: Z ugotovitvijo Lazarova se ne bi popolnoma strinjala. To ni bil čas rušenja starih mitov. Ti miti, kakor tudi t. i. novi miti, so vedno obstajali, le dobro so bili zaviti. Mita o Kosovu, zaradi katerega se je začela agresija na druge republike in narode, si niso izmislili. V podporo tej trditvi vam bom opisala dogodek, ki se mi je pripetil, ko sem živela na Grbavici, t. i. od četnikov ali srbskih vojakov okupiranem delu Sarajeva. Na vprašanje, zakaj vse to počnejo, mi je eden od njihovih poveljnikov odgovoril: "Srbi nočemo ponovitve Kosovega polja. Sam pa nočem biti Branković." Menim, da komentar ni potreben. Mit o ogroženosti je ves ta čas živel pri vseh narodih, danes pa vsakdo potencira tisto, kar se mu zdi najbližje ... Če je za Lazarova nova mitologija tranzicija, privatizacija, želja po moči in podobno, lahko zgolj ugotavljam, da je Človek pokvarljivo blago, ki se ne brani ničesar od naštetega. Zato

Miraš Martinović (1952, Herceg Novi, Črna gora). Doslej je objavil pesniške zbirke *Mit o Trešnji* (Mit o Češnji), 1974; *Molitve mravu* (Molitve mravlji), 1985; *Krugovi u pijesku* (Krogi v pesku), 1991; *Zima z Mandeljštatom* (Zima z Mandelštatom), 1994; in *Tabula smaragdina*, 1997; ter roman *Jeretik* (Heretik), 1983. Leta 1984 so v Neaplju izdali njegovo knjigo *El taglio del boso e il gabiane rosso*. Roman *Vavilonski mudraci* (Babilonski modreci) je drugi del Martinovićeve tetralogije, prvi del z naslovom *Poslednji Eshilov dan* (Zadnji Ajshilov dan) je bil objavljen leta 1995. V pripravi je tudi tretji z naslovom *Via Cadmea*. Martinović je leta 1999 objavil knjigo *Putevi Prevalise* (Poti Prevalisa), leta 2000 pa roman *Otvoranje Agruvijuma* (Odpiranje Agruvija). V pripravi sta njegovi knjigi *Nad zalivom Seno Rezonico* in *Zakopani bogovi*.

bo v primeru, če se mu ponuja priložnost, da lahko izkoristi trenutni položaj, naredil vse, pa če je to še tako nizkotno, da bi mit spremenil v resničnost. V del lastnega življenja. Miti niso in nikoli ne bodo izumrli, le zmerom na novo se bodo povampirjali ali pa porajali ideje o novih. Tudi kolektivizem je del redne mitologije, in eden brez druge ne moreta obstajati. Vprašanje pa je, koliko nas je takih, ki si želimo rušenja mitov (tistih v negativnem kontekstu), ali pa si jih bomo zmerom znova izmišljali in jih obnavljali.

SAŠA JELENKOVIĆ: Življenje v Srbiji poteka med dvema mitoma: tistim o tranziciji in tistim o vrnitvi izgubljenega sinu. Veliko intelektualcev je namreč nagnjeno k videnju Srbije kot izgubljenega in pregrešnega sina, ki se vrača nazaj v svoj dom, v Evropo, iz katere je bil zaradi mnogih grehov pregnan. V pesmi Miodraga Pavlovića *Vrnitev izgubljenega sinu* so naslednji stih: "Netil je požare / in z enega konca na drugi je zgorelo že veliko vasi / kakor suh list, v katerem so v klobčič zvite kače." V isti pesmi tega sina nahranijo in oblečejo, ponosni starši ga razkazujejo sosedom, "zatem pa ga pijanega zakoljejo". Mit o razvratnem povratniku, ki ga na koncu zakoljejo, je videti primeren okvir za oblikovanje klavstrofobične zavesti, ki nasprotuje vključitvi Srbije v svetovne tokove.

ČAR, RISTOVIĆ: Za konec bi vas prosila še za kakšen komentar o našem pogovoru, vaš povzetek vsega, kakor tudi to, kakšno vprašanje bi postavili kateremu izmed udeležencev.

TAJA KRAMBERGER: Ne morem se rešiti misli, da virtualnost komunikacije ni le produkt novih tehnologij, s pomočjo katerih poskušamo komunicirati, marveč tudi nekaterih drugih vidikov, za katere je bolje, da so samostojni, kakor pa da bi jih poskušali povezovati drugega z drugim. Tako na primer vidim v tekstih:

1. popolnoma različne miselne kozmose: *metaforični kozmos* – vztrajanje pri metaforičnem diskurzu brez vsakršne distance analitične ali dekonstrukcijske primesi, ki bi omogočili, da iz istih elementov sestavimo novo nemitsko konstelacijo; na primer zgodba o Tebah Miraša Martinovića, ki v skrajni konsekvenci tvega padec v mitski diskurz, provincialni kozmos lastnega suženjstva: enakomerno zgoščeno okoli začetka in konca, življenja in smrti, vmes pa sam "živi pesek" – Metaforično polje Rista Lazarova;

2. različne temporalne moduse: *ciklično-mitski* – Risto Lazarov, ko zapiše, da "vemo, da ima vsak začetek svoj konec", *linearni* – ko Saša Jelenković, ki spremlja proces dekontaminacije, čaka na prihod boljšega obdobja, kakor tudi Nermina Omerbegović, ki gleda, "kako naprej, in ne, kako nazaj", Kruno Lokotar, ko govori o edini zanimivi tranziciji med neredom in redom in verjetno stopi še en korak dlje – tako ga vsaj razumem – in preskoči vsiljeni "progresivni časovni most", ko govori o zakonitosti in možnostih spreminjanja zakonov. Ta trenutek se mi zdi osebno najboljši, saj kaže na možnost hkratne dekonstrukcije

in reflektiranja preteklih akcij, to pa je zagotovo ena od značilnosti dinamike "normalizirane demokracije";

3. paradigmatične orientacije: v glavnem so vse izrazito predmoderne, praktično nihče od udeležencev ne razmišlja v okvirih sodobnih intelektualnih struj, ali povedano bolje: nihče v popolnosti ne obvlada pojmovnega aparata ali celo nadgrajenega diskurza (mentalne mreže), ki se je začel s strukturalizmom (in se seveda ni zaključil s postmodernizmom, ki je lahko le še zatočišče za površne spremembe!), to pa pomeni, da se nihče od udeležencev ne more vzdigniti na simbolno raven, ne da bi to bilo v škodo imaginativne in realne ravni;

4. različne semantične pristope: čeprav se besedilo vrti okoli pojma tranzicije, je struktura posameznih tekstov precej neizenačena, včasih nasprotujoča si in fragmentarna (zadnje pa ni vedno slabost);

5. vstavke različnih diskurzivnih vrst, ki z majhnimi razlikami prenašajo povsem drugačna sporočila, itd.

Vsa ta področja so izjemno občutljiva in jih moramo prepoznavati in regulirati, da bi sploh lahko komunicirali. Vem, da je treba v takem primeru najti najmanjši skupni imenovalec, čeprav osebno v prebranem ne vidim (govorim le v svojem imenu v zvezi z vsem izrečenim na tej okrogli mizi) drugega skupnega imenovalca kot nekakšen specifični geoprostor, ki je za sabo po svoji funkcionalni smrti pustil veliko komunikacijskih brazgotin in odprtih ran. Prostor nekdanje Jugoslavije se mi sam po sebi ne zdi dovoljšen razlog za komunikacijo (tak bi bil prodor nad prostorske in časovne kategorije kakor tudi nad mitske – nekakšna sinhrona dekonstrukcija, pletenje in paranje obenem z določenim visoko strukturiranim znanjem v ozadju), tako da se mi zdi ta prostor prej virtualen in vrednostno kontaminiran na popolnoma poseben način, to pa ni nepomembno, saj določa prihodnje načine komunikacije. Je pa tudi v virtualni diskusiji nezadosten za širši in globlji motivacijski pojmovni stik. Morda osebno niti nisem najboljši primer za vzpostavljanje "prekinjene" komunikacije (to sem prej, preden sem sprejela sodelovanje pri tem pogovoru, tudi povedala), ker se moja komunikacija s pesniškimi kolegi iz nekdanje Jugoslavije ni niti prekinila. Kratko malo zato, ker je neposredno (pri tem ne govorim o slavni literaturi, ki je nadčasovna in zunajgeografska) s pesniškimi kolegi s tega prostora nisem nikoli niti imela. Pa četudi zveni grobo, moram povedati, da je moje življenje zadnje štiri leta tako dinamično in polno, da kakšnih patetičnih ali bolnih želja po nebeško usmerjenih (severno, južno, vzhodno ali zahodno) in prostorsko vnaprej določenih namernih stikih sploh nimam. Pri tem ne gre za samovoljo, marveč zgolj za to, da so me moje življenje in nekaj zavestnih odločitev usmerili proti Franciji, kar je zelo dobro, saj prostor organsko, miselno in poetično čutim kot svojega. Kolikor se bo kdaj koli kdo iz drugih in drugačnih prostorov (vključno z albanskim, ki je trenutno stigmatizirano mesto v izgovarjanju) lahko prepoznal v mojih stihih, kolikor bo z njimi lahko vzpostavil subtilno in vztrajno eksistencialno zaveznitvo, bo to dobro, če ne, pa ravno tako. Enako velja tudi v nasprotni smeri: če mi pride v roke knjiga, ki se me

osebno in intimno dotakne, potem me pogosto splet naključij ponese tudi k njenemu avtorju – avtorici.

RISTO LAZAROV: Pravijo, da se je dobro pogovarjati s črnim hudičem, kaj šele s kolegi z istega področja. In to z večino med njimi – prvič prek elektronske pošte. Ta pogovor mi je bil v veliko veselje, to pa predvsem zato, ker sem slišal zelo poglobljena in zanimiva razmišljanja kolegov iz nekdanjih jugoslovanskih prostorov. Zdi se mi, da se ne motim, če rečem, da vsi zajemamo iz istega kotla, vendar vsak s svojo žlico. Opažam razlike, pa tudi zadovoljstvo ob tem, da obstajajo. Zelo mi je žal, da se nisem mogel bolj poglobiti in skoncentrirati v tem dialogu. Pa se nočem opravičevati: moje službene obveznosti (živim od novinarstva) so bile te dni skorajda štiriindvajseturne. Veseli me, da streli nad Tetovim niso prekinili moje udeležbe v pogovoru, in v tem vidim nekakšno simboliko, kakor tudi perspektivo dialoga. Med drugim sem dobil tudi nekaj novih naslovov elektronske pošte in prepričan sem, da se bo dialog nadaljeval ob kakšnih drugih priložnostih.

LJILJANA JOKIĆ – KASPAR: Ta virtualni pogovor je bil zelo zanimiv in koristen, ker je izpostavil očitne (enake) probleme v svetu kulture in umetnosti v vseh prostorih nekdanje skupne države. Če je to komu všeč ali ne, smo živeli skupaj sedemdeset let in smo drug na drugega vplivali s svojo književnostjo, kulturo, umetnostjo in jezikom. Ta vpliv se bo čutilo še dolgo, tako kakor se čuti vpliv vse evropske književnosti in kulture na nas in naše literarne prednike (ki so nam dali tudi svoj evropski pečat). Kot nekdo, ki je študiral jugoslovansko in

Ljiljana Jokić – Kaspar (Novi Sad, Vojvodina). Na novosadski filozofski fakulteti je diplomirala iz jugoslovanske in splošne književnosti. Deset let je bila kot scenaristka za dokumentarni in kulturni program sodelavka TV Novi Sad. Bila je tudi tajnica časopisa Polja. Je avtorica naslednjih knjig: *Ampula nočnog leptira* (Ampula nočnega metulja), 1981; *Tri-kovi čarolije* (Triki čarovnije), 1990; *Liliputanci putuju u XXI vek* (Liliputanci potujejo v 21. stoletje), 1993; *Četiri male žene* (Štiri majhne ženske), 1996; *Celavi psi* (Plešasti psi), 1998; YU File, 2000, kakor tudi treh dram.

splošno književnost, zagotovo vsaj nekoliko razpolagam s tradicijo in kulturo vseh narodov s prostora nekdanje Jugoslavije, tega pa ne štejem za slabost, marveč ravno nasprotno. Saj navsezadnje to, kar botruje in bo botrovalo naslagam in amalgamom moje umetnosti tudi v prihodnje, ne določam zavestno in osebno. To, česar (osebno) nikoli nisem dovolila, je onesnaženje lastnega duha. Svojo individualnost ščitim (in v literaturi nisem nikoli spominjala na nikogar) in nikoli mi nihče ni mogel vsiliti ali določiti, o čem bom pisala. Tega časa ne doživljam kot "tranzicijo" k čemur koli, razen h gibanju naprej, čim dlje od vsakovrstnih zablod. Spomnila bi, da so lahko "podobe sveta" ali individualna kozmogonija enake med ljudmi, tudi ko ti živijo na dveh med seboj oddaljenih kontinentih. Tako se neki pisatelj v Argentini lahko ukvarja z isto temo in ima isti mentalni kozmos kakor tisti v Evropi. To je zgodovina književnosti dokazala. Naj si bodo naši individualni mentalni kozmosi še tako različni (kar je normalno), pa danes nimamo iste slike sveta, kar spet kaže na individualne razlike med nami, udeleženci tega "pogovora". Tudi to je normalno, kakor je bilo normalno to, da je le pet ljudi (spomnila bi na nadrealiste) spremenilo svet. Med njimi je bil tudi neki Ljubomir Mičić, ki je izviral iz turškega malomeščanstva tedanjega Beograda. Včasih je dovolj, da se rodi le en Beckett, pa po njem ni nič več tako kakor prej. Zagotovo vem, da so v vseh okoljih umetniki, ki so šli s svojo ustvarjalnostjo daleč, in da so jim tudi "bližji" ameriški pisatelji od tistih, s katerimi vsakodnevno komunicirajo. Mnogi so dosegli zavidljive višine, na teh višinah pa, kakor je znano, ni hierarhije. Ne bi govorila o provincializmu in suženjstvu predsodkom, fobijam, slepilu prostaštva in ideoloških vplivov. Ne zanima me profil takih del in posameznikov. V vseh generacijah se bodo pojavljali, tako kakor so tudi že bili. Za "napake" te vrste zmerom poskrbi čas.

Prevedel Vasja Bratina